Archetype

Ιδιαιτερότητες της Μεσοπολεμικής Αρχιτεκτονικής της Θεσσαλονίκης

Λέανδρος Ζωίδης - 23/06/2025

Η Θεσσαλονίκη του μεσοπολέμου αποτελεί μια μοναδική και πολύ ενδιαφέρουσα περίπτωση στην πολεοδομία και αρχιτεκτονική της νεότερης Ελλάδας. Το σχέδιο που καταρτίζεται από τον Ερνέστ Εμπράρ και τη Διεθνή Επιτροπή Σχεδίου Θεσσαλονίκης παράλληλα με τον εκσυγχρονισμό της πόλης, στα πρότυπα των μεγάλων πολεοδομικών αναπλάσεων στις Ευρωπαϊκές πόλεις στο τέλος του 19ου αιώνα, διακρίνεται για μια σπάνια ευαισθησία που είναι ίσως μοναδική στην πολεοδομική ιστορία της Ελλάδας: τον σεβασμό και τη μέριμνα για ανάδειξη ενός ποικίλου μνημειακού πλούτου που δεν ανήκει στην κλασική αρχαιότητα. Τα μνημεία της πόλης, που υφίσταται από το 315 π.Χ., είναι κυρίως ρωμαϊκά, βυζαντινά και οθωμανικά. Η πρόθεση ανάδειξης του μνημειακού πλούτου δεν διακρίνεται μόνο στις πολεοδομικές χαράξεις με άξονες παράλληλους, διαγώνιους και κάθετους προς τη θάλασσα. Είναι εμφανής και στη μεσοπολεμική αρχιτεκτονική της πόλης μετά την

έγκριση του σχεδίου το 1919 και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου.

Εικ2,3: Βυζαντινές εκκλησίες της Θεσσαλονίκης: Παναγία Χαλκέων, Άγιος Παντελεήμων, Άγιοι Απόστολοι (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Εικ4,5: Οθωμανικά μνημεία της πόλης: Μπεζεστένι, «Πασά Χαμάμ» (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Η Θεσσαλονίκη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας -και στα πρώτα χρόνια της προσάρτησης στο Ελληνικό Κράτος- είναι μια πόλη πολυπολιτισμική, ο πληθυσμός της οποίας αποτελείται από Εβραίους με καταγωγή και αναφορές στον ευρωπαϊκό λατινικό κόσμο (Ισπανία, Γαλλία, Ιταλία), από Οθωμανούς μουσουλμάνους και Έλληνες. Από το β΄ μισό του 19ου αιώνα και τα χρόνια του Σουλτάνου Αβδούλ Χαμίδ Β΄ γίνονται προσπάθειες εκσυγχρονισμού της πόλης, με την κατεδάφιση του παραθαλάσσιου τοίχους, τη διάνοιξη λεωφόρων κάθετων προς τη θάλασσα, τη λεωφόρο των Εξοχών κ.ά. Η αρχιτεκτονική της πόλης ακολουθεί τα ευρωπαϊκά ρεύματα της περιόδου, που είναι ο εκλεκτικισμός, ο οποίος εκφράζεται κυρίως από τον Σικελό αρχιτέκτονα Vitaliano Poseli (1838-1918), και λίγο αργότερα, μετά το 1890, το Λίμπερτι (ιταλική εκδοχή της Αρ Νουβώ) που χαρακτηρίζει τα έργα του Μιλανέζου αρχιτέκτονα Pietro Arrigoni (1856-1943). Η ελληνική κοινότητα δείχνει προτίμηση σε αρχιτεκτονική με νεοκλασικά χαρακτηριστικά και χρησιμοποιεί κυρίως τον αρχιτέκτονα Ξενοφώντα Παιονίδη (1863-19). Ο νεοκλασικισμός, που εισάγεται από τον γερμανικό κόσμο κατά τη διάρκεια της βαυαροκρατίας στα πρώτα χρόνια του ελληνικού κράτους, έχει ιδεολογικό ρόλο και επιδιώκει την ανάδειξη της ελληνικής ταυτότητας σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής. Παρά τις διεθνείς εξελίξεις στην αρχιτεκτονική, αποτελεί το κυρίαρχο αρχιτεκτονικό στιλ του νεότερου ελληνικού κράτους μέχρι και τη δεκαετία του 1920.

Στη Θεσσαλονίκη, οι εκδοχές των στιλ Αρ Νουβώ και Λίμπερτι παίζουν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της όψης της πόλης από τα τέλη του 19ου αιώνα. Οι Εβραίοι έμποροι έχουν κυρίως εμπορικές σχέσεις με το Παρίσι και το Μιλάνο, ενώ οι Έλληνες, κυρίως Βλάχοι στην καταγωγή, με την Κεντρική Ευρώπη και τη Βιέννη. Η νεοκλασική αρχιτεκτονική είναι ενδεικτική μόνο ορισμένων δημοσίων κτιρίων της ελληνικής κοινότητας (Ελληνικό Γυμνάσιο στην Εγνατία, κτίρια Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης του Ziller, Ιωαννίδειος Σχολή και Κρατικό Ωδείο του Ξενοφώντος Παιονίδη) και η παρουσία της διακριτική. Τα μέγαρα που κατασκευάζονται στη Θεσσαλονίκη μετά την καταστροφική πυρκαγιά του 1917 και την έγκριση του Σχεδίου Εμπράρ του 1919, χαρακτηρίζονται από επιρροές της αρχιτεκτονικής Αρ Νουβώ, αστικής αρχιτεκτονικής των ευρωπαϊκών πόλεων στα τέλη του 19ου και αρχές 20ού αιώνα και από νεοβυζαντινά στοιχεία στα πρότυπα των προτάσεων για τις όψεις της Επιτροπής Σχεδίου Θεσσαλονίκης, συνθέτοντας έναν ιδιαίτερο τοπικό εκλεκτικισμό.

Boutique
ZAKCRET
SPORTS

Εικ6,7,8: Τοπικός εκλεκτικισμός μετά το νέο πολεοδομικό σχέδιο. Έργα του αρχιτέκτονα Δημήτρη Φυλίζη (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Η πληθώρα πολύ σημαντικών βυζαντινών και οθωμανικών μνημείων στην πόλη της Θεσσαλονίκης αποτελεί πρόσφορο έδαφος και πηγή έμπνευσης για την αρχιτεκτονική και τη χρήση στοιχείων της Αρ Νουβώ. Έμπνευση αποτελούν οι περίτεχνες επιφάνειες των εκκλησιών και των λουτρών, με τις μικτές τοιχοποιίες, τις οδοντωτές ταινίες, τους τρούλους, τις καμάρες, το παλίμψηστο του χρόνου. Δεν έχει βρεθεί κάποιο σχετικό γραπτό τεκμήριο, ωστόσο κατανοώντας κανείς τις αρχιτεκτονικές τάσεις στην Ευρώπη στα τέλη του 19ου αιώνα, μπορεί να αναγνωρίσει μια σημαντική έμπνευση από μεσαιωνικούς πολιτισμούς στους οποίους ανήκει και αυτός της Ανατολικής Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Αντίθετα με την περίπτωση της Αθήνας, στη Θεσσαλονίκη ο νεοκλασικισμός δεν έχει την ίδια ιδεολογική ισχύ, οπότε η πόλη ακολουθεί, με κάποια χρονική υστέρηση, την πορεία εξέλιξης της αστικής αρχιτεκτονικής της κεντρικής Ευρώπης, σε μια κάπως φυσική εξέλιξη των πραγμάτων χωρίς επιταγές στιλιστικής καθαρότητας και μακριά από εθνοκεντρικά ιδεολογήματα. Σημαντικοί εκφραστές του τοπικού εκλεκτικισμού της Θεσσαλονίκης είναι αρχιτέκτονες που έχουν σπουδάσει κυρίως στην Κωνσταντινούπολη, όπως ο Δημήτρης Φυλίζης (εικ.6,7,8), οι Α.Τζώνης-Λ.Παλαιολόγος, Γ. Μανούσος, Μ. Ρούμπενς κ.ά. που αφήνουν εμβληματικά έργα στον αστικό ιστό του ιστορικού κέντρου. Όπως πολύ εύστοχα έχει διατυπωθεί στην ιστοριογραφία για την αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου στη Θεσσαλονίκη, «τα εκλεκτικιστικά και art déco ιδιώματα -που υπαγορεύονται από την επιθυμία αποκατάστασης της συνέχειας της αστικής ταυτότητας όπως αυτή είχε διαμορφωθεί πριν από την καταστροφική πυρκαγιά του 1917- συμβιώνουν εδώ με ανατολίτικες και εξωτικές επιρροές εύστοχα εναρμονισμένες με την πολυπολιτισμική, πολυεθνοτική και κοσμοπολίτικη παράδοση της πόλης» (Γιακουμακάτος, 2001, σ.173).

Εικ9,10: Λεπτομέρειες από έργα του Α. Νικόπουλου (Μέγαρο Σταθάκη, Καπναποθήκη Αυστροελληνικής, 1928)

Εικ11: Λεπτομέρεια από έργο του Fritz Höger στο Αμβούργο (δεκαετία 1920)

Στις αρχές τις δεκαετίας του 1920 αρκετοί αρχιτέκτονες αποφοιτούν από γερμανικά πολυτεχνεία, σε μια περίοδο -αυτή της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης (1919-1933)- στην οποία η πρωτοπορία της αρχιτεκτονικής παγκοσμίως βρίσκεται και εξελίσσεται στη Γερμανία και γενικότερα στην Κεντρική Ευρώπη. Τα πολιτιστικά κτίρια των εξπρεσιονιστών (Poelzig), τα πρώτα αστικά κτίρια της δεκαετίας του 1920 (εκδοτικοί οίκοι, πολυκαταστήματα, κινηματογράφοι, κατοικίες) του πρωτοπόρου εξπρεσιονιστή Mendelsohn, τα δημοτικά προγράμματα κοινωνικής κατοικίας (Βιέννης, Βερολίνου, Φρανκφούρτης) και φυσικά η Σχολή του Μπάουχαους που την περίοδο 1919-1924 βρισκόταν στη Βαϊμάρη. Σύμβολο της ιδρυτικής διακήρυξης του Μπάουχαους υπήρξε ο καθεδρικός ναός του μέλλοντος, με αναφορές στον γοτθικό καθεδρικό, όπως φαίνεται στο χαρακτηριστικό σκίτσο του Lyonel Feininger (1919). Θυμίζει την ιδέα της Stadtkrone (Κορώνα της Πόλης) που διατυπώθηκε κάποια χρόνια πριν στη γυάλινη αλυσίδα, την αλληλογραφία μεταξύ πρωτοπόρων αρχιτεκτόνων της εποχής. Τα πρώτα χρόνια του Μπάουχαους φανερώνουν εξπρεσιονιστικές καταβολές όπως είναι φανερό και σε έργα του Walter Gropius (διευθυντή της Σχολής, 1919-1928) την εποχή εκείνη, όπως στην ξύλινη οικία Sommerfeld. Ο εξπρεσιονισμός ουσιαστικά διατηρεί τις συνδέσεις του με το Jugenstil, με τη μορφή και τον διάκοσμο ωστόσο να έχουν περισσότερο δομικά χαρακτηριστικά και να διακρίνονται από μεγαλύτερη απλότητα. Οι Siedlungen στο Βερολίνο και τη Βιέννη διαθέτουν συχνά κεραμοσκεπές καθώς και έναν υποτυπώδη διάκοσμο που δίνει με απλό τρόπο ενδιαφέρον στις επιφάνειες των κτιρίων. Παρομοίως στο μεσοπολεμικό Αμβούργο, τα τούβλινα κτίρια του “Backsteinexpressionismus”, όπου ιδιαίτερα εκφραστικές επιφάνειες δίνουν μοναδικό χαρακτήρα στον αστικό χώρο. Όπως σε σημαντικό βαθμό και τα βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία της Θεσσαλονίκης είτε σε σημαντικές ιστορικές τους φάσεις είτε μέσα από την οπτική των αρχιτεκτόνων-αναστηλωτών τους της δεκαετίας του 1920.

Εικ12: Α. Νικόπουλος, Κατάστημα Αδελφών Πανέτσου, 1927 (πηγή: Βασίλης Κολώνας, Αρχείο Πυρικαύστου Δήμου Θεσσαλονίκης)

Εικ13: Α. Νικόπουλος, Κατάστημα Αδελφών Πανέτσου, 1927 (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Εικ14: E. Mendelsohn, Εκδοτικός Οίκος Rudolf Mosse, Βερολίνο 1921-23 (πηγή: C. Benton et al, 1999)

Το 1926 αποφοιτούν από το Πολυτεχνείο της Δρέσδης ο Ρένος Κουτσούρης και ο Παναγιώτης Μιχελής, οι οποίοι δραστηριοποιούνται στην Αθήνα και μας είναι ιδιαίτερα γνωστοί, αλλά και ο Αντώνης Νικόπουλος που δραστηριοποιείται στη Θεσσαλονίκη. Ήδη από το 1927 έχουμε στη Θεσσαλονίκη έργα του Νικόπουλου με άμεσες αναφορές στον Mendelsohn, όπως το κατάστημα Πανέτσου στην Οδό Βενιζέλου (εικ.10,11) που η όψη του αποτελεί άμεση αναφορά στον εκδοτικό οίκο Rudolf Mosse (εικ.12), καθώς επιχειρείται η ίδια οργάνωση της όψης σε ευθεία αντί σε γωνία. Το 1928 ο Αθηναίος αρχιτέκτονας Νίκος Μητσάκης σχεδιάζει τα σχολικά κτίρια των Διδακτηρίων Αγίας Σοφίας, όπου στη μοντέρνα τυπολογία και μορφολογία εντάσσει στοιχεία βυζαντινής επιρροής με πιθανό στόχο την ένταξη των νέων κτιρίων στο περιβάλλον τους, που χαρακτηρίζεται από την επιβλητική παρουσία της Αγίας Σοφίας, εκκλησίας του 7ου αιώνα. Μεταγενέστερα ιδιωτικά κτίρια, όπως ο Κινηματογράφος «Ηλύσια» του Λέανδρου Ζωίδη, 1930 -απόφοιτου του Πολυτεχνείου του Βερολίνου επίσης το 1926- με τις χαρακτηριστικές καμπύλες γωνίες, ή οι οικοδομές που σχεδιάζουν ο Γιώργος Μανούσος -παλιότερος αρχιτέκτονας απόφοιτος της Σχολής Καλών Τεχνών της Κωνσταντινούπολης, που ωστόσο «ανανεώνεται» συχνά- και ο Δημήτρης Βαρβέρης -απόφοιτος του Πολυτεχνείου της Λιέγης το 1931- στη δεκαετία του 1930, με τις χαρακτηριστικές κορνίζες και τις καμπύλες απολήξεις γειτνιάζουν ιδιαίτερα αρμονικά με τα βυζαντινά μνημεία (εικ.13) και αποτελούν ένα ενδιαφέρον αστικό πλαίσιο ανάδειξής τους. Ανάλογο πλαίσιο δε φαίνεται να προσφέρει το διεθνές στιλ, το οποίο εισάγεται δυναμικά στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Μπορούμε να συγκρίνουμε τη σχέση της οικοδομής Χριστοπούλου (1935) (εικ.15) με τον ναό της Αγίας Σοφίας (8ος μ.Χ. αιώνας) με γειτνιάσεις βυζαντινών και οθωμανικών μνημείων με νεότερα κτίρια που φέρουν καινοτομίες μεταπολεμικού μοντερνισμού (π.χ. curtainwalls) (εικ.16) και να καταλήξουμε σε ποικίλα συμπεράσματα.

Εικ15: Δ. Βαρβέρης, Πολυκατοικία στην Πλατεία Αγίας Σοφίας, 1935 (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Εικ16: Κτίριο γραφείων (δεκ.1970) σε γειτνίαση με το Γιαχουντί Χαμάμ στα Λουλουδάδικα (πηγή: προσωπικό αρχείο)

Στη Θεσσαλονίκη, σε αντίθεση με την Αθήνα, λόγω διαφορετικών ιστορικών συνθηκών, η παρουσία του νεοκλασικισμού δεν είναι έντονη, όπως επίσης και η επαναστατική του ανατροπή από το μοντέρνο κίνημα στα τέλη της δεκαετίας του 1920. Οι νέοι αρχιτέκτονες του μεσοπολέμου στρέφονται σε τάσεις της Νέας Αντικειμενικότητας που γνώρισαν κατά τη διάρκεια των σπουδών τους, οι οποίες έχουν εξπρεσιονιστικά χαρακτηριστικά και ακολουθούν με λιγότερη αυστηρότητα τους κανόνες του μοντερνισμού που διαμορφώνονται μετά το 1926 (Ομάδα Der Ring, Συνέδρια CIAM). Πιθανή εξήγηση είναι η πρόθεση από τη Διεθνή Επιτροπή Σχεδίου, τον Ερνέστ Εμπράρ και σημαντικά μέλη της όπως τον Αριστοτέλη Ζάχο, για μια αρχιτεκτονική που είναι φιλική προς τα βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία και συμβάλλει στην ανάδειξή τους. Σε ένα επίπεδο υφών της επιφάνειας αλλά και αναφορών, το οποίο σήμερα ίσως έχει ξεχαστεί. Ίσως πρόκειται για τη μοναδική περίπτωση στη νεότερη ελληνική ιστορία που ένα σχέδιο αστικού εκσυγχρονισμού δίνει τόσο μεγάλη προτεραιότητα στα μνημεία αυτής της εποχής. Η σύγχρονη ιστοριογραφία φαίνεται να προσπαθεί να ερμηνεύσει τη μεσοπολεμική αρχιτεκτονική της Θεσσαλονίκης με τα ίδια «εργαλεία» όπως αυτή της Αθήνας, αγνοώντας τις ιδιαίτερες ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες των πόλεων αυτών αλλά και την εξέλιξη της αρχιτεκτονικής σε πόλεις της Ευρώπης. Με αυτό τον τρόπο δύσκολα μπορεί να εκτιμηθεί η σημασία της για την πόλη και να επιτευχθεί μια επιτυχέστερη προστασία της.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία:

- Γιακουμακάτος, Α. (2000), Από τον συντηρητισμό στον λαϊκισμό με ένα σταθμό στο μοντέρνο. Η αρχιτεκτονική του μεσοπολέμου, στο: Κονταράτος, Σ. και Wang, W. (επιμ.). Αρχιτεκτονική του 20ού

αιώνα: Ελλάδα, κατάλογος της έκθεσης (1999), Μόναχο, σ. 26-39, και στο: Η Αρχιτεκτονική και η Κριτική, Αθήνα: Νεφέλη (2001), σ.166-196)
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (1985/1995), Η Ανοικοδόμηση της Θεσσαλονίκης μετά την Πυρκαγιά του 1917, Θεσσαλονίκη: University Studio Press
- Καραδήμου-Γερόλυμπου, Α. (2013), Η Ανάδυση της Σύγχρονης Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη: University Studio Press
- Κολώνας, Β. (2019/2021), Το Μπάουχαους και η πρόσληψη του μοντέρνου στις «σχολές» της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης (1920-1940). Αρχιτέκτονες, Σπουδές, Έργα, στο: Γιακουμακάτος, Α., Γεωργιάδης, Σ. (επιμ.), Το Μπάουχαους και η Ελλάδα, η νέα ιδέα της σύνθεσης στις τέχνες και στην αρχιτεκτονική, Αθήνα: Καπόν
- Κολώνας, Β. (2012/2016), Θεσσαλονίκη 1912-2012, Η Αρχιτεκτονική μιας Εκατονταετίας, Θεσσαλονίκη: University Studio Press
- Zeller, U. (επιμ.) (1999/2003), Erich Mendelsohn, Dynamik und Funktion, Realisierte Visionen eines kosmopolitischen Architekten, Βερολίνο: IFA